

Бідонько І. В.

м. Київ

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ТА ІНТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті подано теоретичний аналіз понять «толерантність» та «інтолерантність», окреслено рівні сформованості толерантності, причини, види та ситуації прояву інтолерантності в старшокласників.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, особистість, міжособистісні стосунки.

Постановка проблеми

Вступ. Протягом останніх років відбулися значні зміни в системі освіти України. Пріоритетним стало розвиваюче особистісно орієнтоване навчання з використанням інноваційних технологій. Сьогодні освіта покликана забезпечити всебічний гармонійний розвиток особистості учня, зважаючи на його індивідуальні особливості, змінити негативні тенденції у моральному становленні учнів та надати можливість будувати своє життя на основі толерантних взаємин.

Загалом, толерантність та фактори, що лежать в основі її розвитку, — одна з найактуальніших тем сучасності.

Психологічний аспект дослідження толерантності у старшокласників передбачає розкриття поняття толерантності як особливого явища людської психіки, що забезпечує саморегулювання особистістю своїх дій на основі емоційно-ціннісного ставлення до себе та інших, дослідження причин та ситуацій прояву інтолерантності.

Актуальність проблеми вивчення психології толерантності саме у старшокласників обумовлена необхідністю становлення людини як особистості, оскільки в цей період відбувається її соціальне становлення та засвоєння загальноприйнятих норми поведінки в суспільстві. Саме тому толерантність може сприяти не лише ефективному засвоєнню знань, вмінь та навичок в освітньому процесі, але й безконфліктній взаємодії у всіх сферах подальшої життєдіяльності особистості.

Аналіз наукових досліджень вітчизняної та зарубіжної психології показав, що інтерес до вивчення толерантності особистості щороку зростає. Розробкою методичних рекомендацій з формування толерантності в школярів займаються сучасні вчені: О. Асмолов, Г. Солдатова, С. Щеколдіна, А. Погодіна, Л. Шайгерова, О. Шарова, Л. Байбородова та ін. Дослідження науковців мають велике значення, як для розвитку психологічної теорії, так і для практики загалом, оскільки для того, щоб стати рівноправним членом сучасного суспільства, необхідно бути особистістю толерантною. Проте, виникає протиріччя між потребою психологічної теорії і практики в розумінні поняття толерантності та психологічних факторів її розвитку у старшокласників та відсутністю достатнього наукового обґрунтування даної проблеми в психологічній літературі.

Тому *мета* статті полягає у дослідженні толерантних та інтолерантних особистісних характеристик старшокласників.

Виклад основного матеріалу

Осмислення визначень поняття «толерантність» показало, що в кожному з них виявляється відмінність культур та історичний досвід. Водночас, кожне визначення відображає сутність толерантності: поважати право іншого бути таким, яким він є, не допускати йому заподіяння шкоди, сприйняття людського роду як єдиного і взаємозалежного.

На думку вченого В. Лекторського, феномен толерантності пов'язаний з питаннями, що стосуються «розуміння людини, її ідентичності, можливостей, меж пізнання та взаєморозуміння», відповідно автор виділяє чотири *моделі толерантності*: толерантність як байдужість; як неможливість взаєморозуміння; як поблажливість; як розширення власного досвіду і діалогу [5].

Обговорюючи проблему толерантності слід зазначити, що вона поширюється на сфери соціальних стосунків, соціального пізнання і соціальної взаємодії, включаючи такі структурні компоненти як переживання (емоційні реакції), розуміння (когнітивні реакції), поведінку (конативні реакції) [1].

Т.П.Скрипкіна, розглядаючи питання про межі толерантності, пропонує на теоретичному рівні виділяти, як мінімум, п'ять *толерантних особистісних позицій*, що розрізняються за ступенем допустимої толерантності: 1) толерантність як внутрішня установка, як прийняття і терпимість до іншого, чужого; 2) толерантність як культурологічна норма; 3) толерантність як неупередженість, як байдужість до іншого; 4) толерантність до того, хто завдає нам шкоди; 5) толерантність по відношенню до того, хто завдає шкоди не нам, а комусь іншому [10].

Психологічні механізми толерантності (інтолерантності) пов'язані з механізмами усвідомлення, самопізнання і суб'єктивного тлумачення; з переживаннями збереження або загрози руйнування ідентичності; з особистісним і груповим самовизначенням: «рівність/перевага», «свій/чужий», «ми/вони»; з нормативною і ціннісно-орієнтаційною регуляцією поведінки.

Психологічні якості, що забезпечують толерантність — це усі можливі форми самовираження людей, що допускають чи обмежують паритетність прояву соціальних відмінностей.

В основі толерантності як властивості соціальної поведінки лежать механізми прояву соціальних потреб і соціальних страхів. До основних *чинників розвитку толерантності* слід віднести загальногуманістичні вимоги, цінності та норми [1].

Відповідно до досліджень М. Мацковського розглянемо п'ять пунктів на так званій шкалі толерантність/інтолерантність.

1) *протекціоністська толерантність*. Для учня характерні високі моральні якості, вищі прояви емпатії, співчуття тощо;

2) *ціннісна толерантність*. Система цінностей і зразків поведінки, пов'язана з неухильно жорстким наслідуванням принципів толерантності;

3) *прихована інтолерантність*. Учень розуміє важливість принципів толерантності та неприйнятність інтолерантної поведінки, але через власні погляди відноситься упереджено до інших учнів чи представників певних груп;

4) *вербальна інтолерантність*. Учень вважає за можливе та іноді навіть необхідним публічні висловлювання по відношенню до інших учнів чи представників певних груп;

5) *агресивна поведінкова інтолерантність*. Учень вважає виправданою підготовку та здійснення певних дій, спрямованих на обмеження чи заборону діяльності або насильство по відношенню до об'єкту інтолерантності.

Відповідно, слід спрямувати зусилля на тому, щоб виховувати протекціоністську або ціннісну толерантність і не допускати переростання прихованої інтолерантності у відкриті форми. Проте, залежно від обставин чи сфери життєдіяльності кожен може мати різний рівень толерантності [6].

Як відзначає С. Щеколдіна, соціальний аспект прояву толерантності в шкільному віці пов'язаний як із стосунками з дорослими, так і однолітками. А розвиток толерантності відбувається як рух від *випадково-ситуативного прояву толерантності* (у якій-небудь ситуації через обставин: гарний настрій, спільний інтерес) через визнання можливих толерантних стосунків, до *доброзичливих стосунків в малій групі* (прояв толерантності до членів своєї групи на основі спільної навчальної діяльності, в процесі якої учні накопичують досвід толерантного ставлення один до одного [11]).

Взагалі слід розрізняти *удавану* та *справжню толерантність*. Якщо удавана толерантність може розглядатись як ухилення від вирішення конфліктної ситуації з тієї чи іншої причини, то справжня постає як готовність до вирішення конфлікту, можливість визнання пріоритету позицій інших над власними.

Ступінь прояву толерантної свідомості підлітка залежить від багатьох чинників: від сімейної позиції, від культурного рівня групи, до якої входить підліток, від гендерних та вікових особливостей (з віком діти стають більш толерантними до існування відмінних думок, а дівчата, як правило, більш толерантні, ніж хлопчики в оцінках інших людей), від позицій вчителів та наставників, тощо.

У зв'язку з цим *толерантна вихованість* може характеризуватися трьома *рівнями*, а саме: високим (активним), середнім (активно-ситуативним) і низьким (пасивним).

Високий (активний) рівень сформованості толерантності характеризується тим, що діти мають різнобічні, повні, міцні, глибоко усвідомлені знання про сутність поняття «толерантність», завжди готові до діалогу співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних культур при збереженні власної ідентичності; у них сформоване стійке ціннісне ставлення до себе, інших, батьківщини, людства, природи; толерантність переходить в осмислену необхідність і потребу.

Середній (активно-ситуативний) рівень визначається тим, що в дітей знання про толерантність досить повні, але глибоко не усвідомлені; вони мають чіткі уявлення про важливість толерантності в суспільстві, але не завжди готові до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії; ціннісне ставлення до себе та інших сформоване фрагментарно.

Низький (пасивний) рівень засвідчує, що знання про сутність толерантності поверхові або зовсім відсутні, характеризується пасивністю, небажанням взаємодіяти, проявляють ознаки інтолерантності, вирізняються хибним уявленням про свою винят-

ковість, прагненням переносити відповідальність на оточення, ціннісне ставлення до інших не сформоване [3].

Проте низький рівень вихованості толерантності у старшокласників не є типовим, і за умови вдалого педагогічного впливу такі діти швидко підвищують свій рівень.

У психолого-педагогічних джерелах, присвячених питанням дослідження толерантності в підлітковому віці, виділяються наступні *критерії сформованості толерантності у старшокласників*: когнітивний, ефективно-практичний, емоційний.

Когнітивний критерій передбачає наявність знань про толерантність, про розмаїття людських поглядів та суджень, розуміння себе, своїх можливостей, знання сильної та слабкої сторони своєї особистості, використання толерантної лексики.

Ефективно-практичний критерій передбачає залучення школяра до різноманітної діяльності, що передбачає взаєморозуміння і співпрацю, прийняття особливостей інших людей, використання індивідуального підходу у вирішенні поставлених завдань чи конфліктних ситуацій без обмеження прав інших людей.

Емоційний критерій розвитку толерантності передбачає позитивне емоційне ставлення підлітків до феномену толерантності, вміння висловлювати емпатію, доброзичливість, інтерес, автентичність при взаємодії з іншими людьми.

Відповідно, можна окреслити риси толерантної людини.

Одним з перших узагальнену *характеристику толерантної особистості* дав Г.Оллпорт, виділяючи наступні параметри: *орієнтація на себе* (толерантна людина більш орієнтована на особистісну незалежність, менше — на приналежність зовнішнім інститутам та авторитетам); *потреба у визначеності* (визнає розмаїття, готова вислухати будь-яку точку зору та відчуває менший дискомфорт в стані невизначеності); *менша прихильність до порядку* (толерантна людина менш орієнтована на соціальний порядок); *здатність до емпатії* (схильність давати більш адекватні судження про людей); *перевага свободи, демократії* (для неї не має значення ієрархія в суспільстві); *знання самого себе* (толерантна людина добре обізнана про свої достоїнства та недоліки та не схильна в усіх бідах звинувачувати оточення); *відповідальність* (не перекладає відповідальності на інших); *захищеність* (відчуття власної безпеки та впевненість, що із загрозою можна впоратись) [11].

С. Щеколдіна також виділяє *критерії і показники толерантності* людини. До них вона відносить: *соціальну активність* (готовність до взаємодії в різних соціальних ситуаціях з метою досягнення поставлених цілей і побудова конструктивних стосунків в суспільстві), *мобільність поведінки* (здатність до швидкої зміни стратегії або тактики з урахуванням обставин, що складаються), *дивергентність поведінки* (здатність нестандартно вирішувати звичайні проблеми, завдання, орієнтація на пошук декількох варіантів рішення), *емпатія* (адекватне уявлення про те, що відбувається у внутрішньому світі людини) і *стійкість особи* (сформованість соціально-моральних мотивів поведінки особистості в процесі взаємодії з людьми інших етнічних і соціальних спільнот) [11].

Б. Рієрдон виділяє наступні *сфери прояву толерантності*: *мова* (не вживання образливих виразів і натяків), *соціальні відносини* (взаємоповага у стосунках між дітьми), *прийняття рішень* (усі діти радяться, висловлюють свою думку, рішення прийма-

ються спільно), *відносини між більшістю і меншістю* (делікатне ставлення та інтерес до представників релігійних, культурних, етнічних меншин), *особливі події* (однакова участь всіх дітей у фестивалях, змаганнях, інших заходах), *культурні події та дії* (визнаються свята культурних груп, всі беруть у них участь), *релігійні звичаї* (повагу віросповідання всіх дітей), *міжгрупова взаємодія* (спільні практики, виконання робіт групами, в яких представлені різні інтереси та характери) [9].

Проте, розглядаючи толерантність в системі комунікативних відносин, слід зазначити, що В. Бойко виділяє *комунікативну толерантність*, що є «характеристикою ставлення особистості до людей, що показує ступінь здатності нею стерпіти неприємні або неприйнятні, на її думку, психічні стани, якості та вчинки партнерів по взаємодії». Її прояв обумовлений тим, що людина або не сприймає відмінностей між собою та іншими людьми, або не має негативних переживань з приводу відмінностей.

Механізм виникнення і прояву комунікативної толерантності В. Бойко пов'язує з психологією емоційного відображення особистісних відмінностей. На рівні підсвідомості кожна людина реагує на те, що вона і партнер мають розбіжності у сфері тих чи інших проявів особистості. Деякі відмінності здаються неприємними і тому засуджуються, або дратують, або зовсім є неприйнятними. Враження ж про себе, як про партнера, суб'єктивні.

Автор зазначає, що підвищення рівня толерантності пов'язане з двома вміннями: долати негативні враження від спілкування з партнером і усувати обставини, що викликають негативні реакції [2].

В останні роки у старшокласників разом з активною етичною позицією, духовними запитами деколи розвивається відчуття своєї винятковості, зайвої самовпевненості, прагнення до ствердження своєї незалежності. Це приводить їх до дратівливості, нетерпимості, агресії по відношенню до ровесників, вчителів, батьків, до міжособистісних конфліктів, неприйняття навколишньої дійсності [7].

Отже реалії шкільної освіти вказують як на відсутність основних умов розвитку толерантності, так і на наявність факторів, що сприяють розвитку протилежного явища — інтолерантності.

Г. Бардієр зазначає, що *інтолерантність* — це зниження напруги, інертність, залежність від зовнішнього впливу, розвиток у напрямку зниження складності [1].

Інтолерантність підліткового віку виникає з переконань дитини або групи в тому, що їхня система вірувань, цінностей, інтересів, спосіб життя є вищими, кращими, єдино правильними по відношенню до способу життя інших груп [7].

Інтолерантну особистість можна охарактеризувати наступними показниками: неприйняття, байдужість, нехтування, нерозуміння, стан життєвої невдоволеності, нестримність, агресивність, конфліктність, дратівливість, гнів, відсторонення, зневага, презирство, тривожність, вимогливість, маніпулювання тощо.

Взагалі, можна виділити *ситуативну* та *особистісну інтолерантність*. Як стійку особистісну характеристику інтолерантність розглядають, якщо людина схильна вести себе інтолерантно у стосунках з іншими.

У своїх дослідженнях Н. Недорезова виділяє такі *ситуації*, що провокують школярів на *прояв інтолерантності*: 1) зіткнення інтересів; 2) неможливість враховувати власні потреби співрозмовника; 3) необхідність захищатися, відстоювати свої права [8].

Якщо у відносинах старшокласника з класом домінує індивідуалістичний чи прагматичний стиль, то такі відносини можна розглядати як *інтолерантні*. При індивідуалістичному стилі панує жорстка орієнтація на власні цілі та бажання, неможливість спільної діяльності в групі; при прагматичному — поведінка старшокласника орієнтована на особисті цілі, але якщо для досягнення мети важлива група, клас, то підліток йде на співпрацю [7].

Узагальнення досліджень багатьох вчених дало можливість виділити такі основні *прояви інтолерантності*, властиві старшокласникам: 1) *когнітивні* (стереотипи); 2) *поведінкові* (глузування, пошук винного, наруга, залякування, придушення, тощо); 3) *мовні* (брутальні висловлювання, автоматично відтворювані одиниці з негативним конотативним компонентом, тощо).

У словнику когнітивних термінів зазначено, що *стереотип* — це стандартне уявлення про соціальні групи або окремі речі як представників цих груп [4].

Інакше кажучи, стереотип — це звичне ставлення людини до якого-небудь явища, що склалося під впливом соціальних умов, попереднього досвіду чи пов'язане із забобонами.

Для старшокласників характерна стереотипна ситуація поділу на «своїх» і «чужих», що знижує ступінь толерантної діяльності, розуміння чужих точок зору, установок, звичаїв, вірувань, традицій, що виражається в конфліктних ситуаціях між різними юнацькими об'єднаннями.

Розглянемо *поведінкові прояви інтолерантності*, властиві старшокласникам [9].

1. *Глузування*. Учні намагаються збентежити когось з однокласників, привертаючи увагу до особистісних якостей, помилок, інтересів чи соціально-економічних особливостей сім'ї однокласника.

2. *Упередження*. Винесення судження щодо окремих осіб або груп на підставі негативних узагальнень і стереотипів, а не реальних фактів або конкретних вчинків.

3. *Пошук винного*. Звинувачення конкретної групи або конкретної людини в нещастях або в існуванні певних проблем. зняття з себе відповідальності за те, що відбувається.

4. *Дискримінація*. Специфічне ставлення учнів до аутсайдерів, яких не включають у будь-які види групової роботи (навчальні та позанавчальні заходи).

5. *Бойкот*. Учні оголошують бойкот, не дають висловитися, спочатку не приймають чийсь точку зору, публічно висміюють її.

6. *Переслідування*. Навмисні дії, спрямовані на залякування інших, іноді застосовується залякування з метою витіснення суб'єкта з групи, класу. Переслідування супроводжується погрозами, образами і фізичним впливом.

7. *Псування*. Іноді, бажаючи продемонструвати неповагу та свідоме бажання зіпсувати власність іншого (речі, одяг), старшокласники роблять на цих речах якісь написи негативного змісту чи розмальовують їх фарбою, крейдою. Вони публічно ви-

сміюють фізичні, зовнішні особливості та особистісні якості суб'єкта, на якого спрямовані інтолерантні дії.

8. *Залякування*. «Сильні» учні, лідери загрожують тим, хто слабший, молодший або нижчий, ніж вони, за соціальним статусом.

9. *Вигнання*. Більшість учнів несправедливо і без жодних об'єктивних, видимих причин виключають когось з класу, групи.

10. *Придушення*. Одні учні постійно не дають висловлюватися, відповідати на уроці іншим, висміюючи їх відповіді, негативно коментуючи, демонстративно перебиваючи.

11. *Насильство*. Одні учні фізично впливають на інших. Трапляються бійки між групами з метою утвердження моральної і фізичної переваги.

12. *Сегрегація*. Встановлення примусових обмежень для певних підлітків, чії фізичні, особистісні, культурні, соціально-економічні особливості відрізняються від більшості в групі, не визнаються, вважаються «ненормальними».

Крім перерахованих проявів інтолерантності, існує ще одне — використання *слецифічних засобів мовлення*.

Інтолерантність, відображаючи внутрішні особистісні та поведінкові настанови, може проявлятися як в усному, так і в писемному мовленні.

До *ознак інтолерантності у мовленні* старшокласників можна віднести: негативний контекст нейтрального висловлювання; часте використання антонімів та синонімів з негативною конотацією; груба, просторічна, ненормативна лексика; використання жаргонізмів, мовних штампів, стереотипних виразів; зневажливий тон, брутальні вислови, оціночні судження щодо групових, культурних, індивідуальних та особистісних особливостей інших учнів, звертання до інших за прізвиськами, з негативним чи іронічним відтінком, тощо.

Якщо доросле соціальне оточення підлітків ігнорує зазначені прояви, то інтолерантна поведінка підлітків посилюється.

Виховання толерантності не обмежується засвоєнням поняття толерантності чи знанням правил толерантної поведінки. Важливою умовою є формування здатності захищати права людини, виступати проти проявів інтолерантності, вміти співчувати та співпереживати, будувати свої відносини на засадах розуміння та співпраці.

Саме тому необхідно створити сприятливі умови для індивідуального становлення, вироблення власної позиції, вміння критично ставитися до своїх власних поглядів, вчити сприймати інших з їх власними думками та поглядами, сприяти розвитку комунікативних якостей та встановленню дружніх відносин у групі. Слід так організувати навчально-виховний процес, щоб спілкування відбувалось на засадах толерантності. Адже лише взаєморозуміння, повага та співпраця можуть виступати рушійною силою на шляху формування толерантної особистості.

Висновки

Підбиваючи підсумки проведеного теоретичного дослідження, можна зазначити, що проблема формування толерантних стосунків є багатоаспектною та дискусійною. Слід зазначити, що толерантність є важливою умовою знаходження компромісів у міжособистісних та міжгрупових взаємодіях. Але толерантність не повинна зводитися до

індиферентності, конформізму, утиску власних інтересів, а допускає, з одного боку, стійкість, як здатність людини реалізувати свої особистісні позиції, а з іншої — гнучкість, як здатність з повагою ставитися до позицій і цінностей інших людей. Тому можна стверджувати, що толерантна особа — це людина, що добре знає себе і розуміє інших людей. А інтолерантну особистість можна охарактеризувати як людину, яка не має якостей гнучкості у взаємодії з оточенням та емпатії по відношенню до них.

Побудова ефективних взаємин людини з самим собою і навколишнім світом супроводжується накопиченням особистого досвіду і розвитком умінь, що забезпечують продуктивну взаємозв'язок з іншими людьми. І тому школа як соціальний інститут має великі можливості для виховання у дітей толерантності. Ці можливості можуть бути реалізовані як в процесі учбової, так і позакласної діяльності. Саме у шкільному співтоваристві у дитини можуть бути сформовані гуманістичні цінності та реальна готовність до толерантної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бардиер Г. Л. Социальная психология толерантности / Г. Л. Бардиер. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. — 120 с.
2. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В. В. Бойко. — М. : Филинь, 1996. — 472 с.
3. Грива О. А. Толерантність молоді у полікультурному середовищі: моногр. / О. А. Грива. — К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2007. — 275 с.
4. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина ; под ред. Е. С. Кубряковой. — М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. — 245 с.
5. Лекторский В. А. О толерантности / В. А. Лекторский // Философские науки. — 1997. — № 3–4. — С. 14–18.
6. Мацковский М. С. Толерантность как объект социологического исследования / М. С. Мацковский // Межкультурный диалог: исследования и практика ; под ред. Г. У. Солдатовой, Т. Ю. Прокофьевой, Т. А. Лютой. — М. : Центр СМИ МГУ им. М. В. Ломоносова, 2004. — 304 с.
7. Можейкина Л. Б. Развитие толерантности подростков в процессе обучения русскому языку: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. Б. Можейкина. — Новосибирск, 2006. — 235 с.
8. Недорезова Н. В. Толерантность в межличностном общении старшеклассников: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. психол. наук : 19.00.05 / Н. В. Недорезова. — М., 2005. — 26 с.
9. Риэрдон Бетти Э. Толерантность – дорога к миру / Бетти Э. Риэрдон. — М. : Бонфи, 2001. — 304 с.
10. Скрипкина Т. П. Доверие и толерантность: существуют ли границы? / Т. П. Скрипкина // Межкультурный диалог: исследования и практика ; под ред. Г. У. Солдатовой, Т. Ю. Прокофьевой, Т. А. Лютой. — М. : Центр СМИ МГУ им. М. В. Ломоносова, 2004. — 304 с.

11. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности / С. Д. Щеколдина. — М. : Ось-89, 2004. — 80 с.

Бидонько И. В.

ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ИНТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ЛИЧНОСТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СТАРШЕКЛАССНИКОВ

В статье представлен теоретический анализ понятия «толерантность» и «интолерантность», очерченно уровни сформированности толерантности, причины, виды и ситуации проявления интолерантности старшеклассников.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, личность, межличностные отношения.

Bidon'ko I. V.

TOLERANCE AND INTOLERANCE AS PERSONALITY CHARACTERISTIC OF SENIOR PUPILS

The article is devoted to the theoretical analysis of the concept «tolerance» and «intolerance», its kinds, levels, causes and effects of intolerance display of senior pupils.

Key words: tolerance, intolerance, personality, interpersonal attitudes.